

פתגמים: שימוש חברתי במטאפורה*

עלינו לחפש לא רק פתגמים, או מה שנחשב לפתגם, אלא גם מידע הנוגע למרכיבים אחרים של סיטואציות שבהן נעשה שימוש בפתגמים. מה הם החוקים הקובעים מי רשאי להשתמש בפתגמים, או בפתגמים מיוחדים, ולגבי מי? באיזה מקרים? בנוכחותו או בהעדרו של איזה אדם? באיזה אמצעים (למשל, דיבור, תיפוף וכו')? האם הגבלות או הנחיות לגבי שימוש בפתגמים או בפתגם קשורות בנושאים מסוימים? במערכת היחסים המיוחדת בין הדובר והנמען? מה הם בדיוק הגורמים ההקשריים המסייעים ההופכים את השימוש בפתגמים או בפתגם מסוים לאפשרי או לבלתי-אפשרי, למתאים או לבלתי-מתאים? (אראואה-דאנדס [2], [7])

העניין המרכזי במאמרם של אראואה ודאנדס דומה ביותר סודו לתפיסה הבאה לידי ביטוי בעבודתו המוקדמת יותר של פירת; כלומר, להגיע להבנת פתגמים באמצעות תיאור יסודי של ההקשר האתנוגרפי. אראואה ודאנדס הרחיבו וניסחו ביתר דיוק את השאלות שיש להציג ביחס לבחינת הנוגעות להקשר החברתי.

שיטת מחקר הפתגמים המוצגת כאן חבה הרבה לגישת "האתנוגרפיה של הדיבור" של האימס. עם זאת, במ"קום לראות בפתגמים דוגמה של צורת דיבור מתובנת, שיש לקבוע אותה בתוך מערכת המיועדת לטפל בתחום נתונים רחב הרבה יותר, אנקוט גישה אחרת על-ידי כך שאתווה מטרה לחקר הפתגמים, ולאחר מכן אפרט את אותן השיטות הנראות לי מתאימות להשגת אותה מטרה. בשום פנים אין בכך כדי להטיל ספק בתקפותה של שיטת "האתנוגרפיה של הדיבור"; השיטה המוצגת כאן מתרכזת, כשלב ראשון, בעצם השימוש בפתגם, כדי לקבוע אם מתעוררות בעיות מסוימות האופייניות לו בלבד, או אם בעיות כלליות מסוימות ניתנות לחקירה מיידית תוך בחינת השימוש בפתגם.

השאלה המרכזית שמעורר מאמר זה היא: על איזו מערכת חוקים יתבסס אדם ששיגן כמות מסוימת של פתגמים, כדי לבטא אותם בצורה תרבותית הולמת, ומה הן אמות-המידה שבעזרתן ישפוט את דיוק השימוש בפתגמים על-ידי אדם אחר? במלים אחרות, השיטה המוצגת כאן מיועדת לתאר את המערכת המשותפת-

מאמר זה יציג שיטה לבחינת הפתגמים כאיסטראטגיה חברתית לשימוש במטאפורה; כלומר, ביטוייה של החשיבה המטאפורית, במסגרת צורה מסורתית, אמנותית וקצרה יחסית, והשימוש בה למטרות מסוימות בהקשר של פעולת-גומלין. אנסה להראות מדוע הגיוני ומעניין לבחון פתגמים בדרך זו, לרמוז על תחומי מחקר המתגלים באור זה ולהציע מספר מסקנות ראשוניות השאובות ממחקרי שלי. השיטה המוצעת התפתחה מגישתם האתנוגרפית של חוקרים אחרים, ששמו להם למטרה לבאר את משמעות הפתגמים באמצעות תיאור ההקשר התרבותי שבו הם מופיעים. ג'ורג' הרצוג וצ'ארלז בלוואה [7] מוסרים פרטים אתנוגרפיים הקשורים בתוכן גם של מרבית הפתגמים הנזכרים, ולעיתים קרובות גם סיטואציות חברתיות שניתן לישמם אליהן. במאמר על פתגמים מאוריים ניסח ריימונד פירת את עקרונותיה הכלליים של גישה זו:

מהותו של הפתגם היא משמעותו — והכוונה לא רק לתרגום המילולי היבש לשפה מקובלת, ואף לא לגירסה חופשית של מה שהמלים נועדו למסור. משמעות הפתגם מתבהרת רק כאשר בד בבד עם התרגום נמסר גם תיאור מלא של הסיטואציה החברתית המתלווה אליו — הסיבה לשימוש בו, השפעתו ומובנו בדיבור. [6], [134]

במאמר "פתגמים והאתנוגרפיה של הפולקלור הדיבורי" [2] מרחיבים א. או'ז' אראואה ואלן דאנדס את הדיבור על רעיון בסיסי זה. לא זו בלבד שהם מתארים את "הסיטואציה החברתית" של שימוש בפתגם על צדדיה השונים, אלא הם אף רואים בפתגמים חלק ממערכת התקשורת הכללית הפועלת בחברה נתונה. כאמצעי לתקשורת חברתית ניתן לעסוק בפתגמים במסגרת שהציע דל האימס במאמרו "האתנוגרפיה של הדיבור" [8]. כאשר מיישמים לפתגמים שיטה כללית זו לתיאור התבניות התרבותיות של שימוש בלשון, מתעוררות השאלות הבאות:

* המקור: Seitel, Peter. "Proverbs: A Social Use of a Metaphor". *Genre*, II, No. 2 (1969), 143-161. תרגמה מאנגלית נילי פיידרר.

תונים מדעיים מהימנים, יש להבהיר כיצד ומדוע ניתן להשתמש ברומאנים כבמאגרים של מידע עובדתי.

הנימוק שהתיר שימוש ברומאנים כמקורות לתיאור ריאליסטי של שימוש בפתגמים היה בעיקרו זה: אילו יכולנו להראות שהתיאור הספרותי של התכונות התרבותיות (מלבד שימוש בפתגמים) הוא מדויק ביסודו, הרי לא היה זה בלתי-הגיוני להניח שתיאור השימוש בפתגמים אף הוא נאמן למציאות. למטרה זו הושו תיאורים ספרותיים של נושאים כגון ארגון חברתי, חוקי מגורים, מנהגי קבורה, קוסמולוגיה וביטויי אמנות מילולית שאינם פתגמים, עם סקירות ממקורות אתנוגרפיים על אותן תכונות תרבותיות. נתגלה שהרומאנים דייקו בכל אחד מן המקרים, בהתחשב בעובדה שקיימות ואריאציות בתוך השטח שהיה שייך אז לאיבו.

השימוש ברומאנים כנתונים אתנוגרפיים על השימוש בפתגמים לוקה מטבעו במגבלות אחדות: מלבד העובדה שהביסוס ההגיוני נשען על הדילוג האידוקטיבי המתואר לעיל, עומדים לרשות המחקר רק מספר מוגבל של פתגמים. אם, דרך משל, יש אצל האיבו פתגמים הסוטים מן ההקשר הרגיל על-ידי תחביר יוצא-דופן או שבירת צירופי-מלים כשרים, לא ניתן יהיה לגלותם, מכיון שכל הפתגמים מופיעים בתרגום אנגלי. אמנם, נותרת דרך אחת של יציאה מההקשר הרגיל שניתן לזהותה אפילו בתרגום — החילוף הפתאומי של נושא בעת שימוש בפתגם כגון "תפר קטן בעוד מועד...". בתיאור ספרותי ניתן להכיר סוג זה של פתגם "חוף-הקשרי", שכן ההקשרים שבהם מופיעים פתגמים מתוארים ברומאן. פתגמים רבים עוסקים בחיות, אך רק בהקשרים ספרותיים בודדים של שימוש בפתגמים — אם בכלל — מופיעות חיות. נראה, אם כן, שביחס להגדרה הראשונה שהוצעה יוגבלו הפתגמים לאלה המובלטים על-ידי הנושא. טיפוס זה של פתגם כונה בשם "פתגם מטאפורי", שכן אפשר לכנות את היחסים בינו לבין הסיטואציה החברתית שהוא מיושם אליה בשם "מטאפוריים" (באס-קום [13], 69). הרומאנים סיפקו 150 דוגמאות של שימושי פתגמים בהקשרים חברתיים (שימוש בפתגמים למטרות תיאור על-ידי המחבר לא נלקח בחשבון).

לאחר מכן נרשמו התכונות של ההקשר החברתי של השימוש בפתגם, ומהן נבחרו כמה שיותר תכונות חברתיות מאלה שמנו ארְאָאָה ודאנדס, ככל שאיפשר גודלו הזעיר של המידגם. כך, למשל, אפשר להשתמש בגילם היחסי של הדובר והנמען, במעמדם החברתי היחסי ובמינם בגלל ההבחנות הבודדות הדרושות בכל ממד. אך קאטגוריה, כגון קירבה משפחתית, אינה יכולה לספק תוצאות משמעותיות, בגלל המספר הגבוה יחסית של האפשרויות ביחס לממדיו הקטנים של המידגם. כן נרשמה כוונת הדובר בשימוש בפתגם — וברוב המקרים ניתן לזהותה, שהרי מיזמנותו של הסופר ניכרת דווקא

לתרבות המאפשרת לאדם להשתמש בפתגמים בדרך המקובלת על החברה.

כשעניין מרכזי זה לבגד עינינו, יש בידינו ללכת לאורך קו מסוים של חקירה. ראשית, מה הוא פתגם? כלומר, כיצד עלינו לזהות את מה שאנו עומדים לחקור? שנית, מה הם הנתונים העומדים לרשותנו בבדיקה זו? שלישית, מה הם הכלים הקיימים לניתוח הנתונים? ורביעית, איזה מסקנות אפשר להסיק על בסיס הנתונים? יתברר לנו שמבחינה מעשית אי-אפשר להפריד בין שתי השאלות הראשונות. הגדרת נושא המחקר תלויה, כמובן, בסוג הנתונים העומדים לרשותנו. חוקר הבודק את צורת השימוש בפתגם במסגרת שיחה טבעית בשפתו הוא, יגדיר "פתגם" בדרך אחרת מחוקר המשתמש באוסף פי טקסטים כנתונים. פתגמים באנגלית ניתן לפי שעה להגדיר כאמרות קצרות ומסורתיות "מחוץ להקשר", המשמשות לקידום מטרה כלשהי בחברה. הקיצור והמסורתיות הם בדרך כלל תכונות מקובלות בהגדרת הפתגמים. על השימוש בהם למטרה בחברה או ל"איס-טראטגיה" כבר העיר קנת ברק ([5], 3—4). פירושו של "מחוץ להקשר" הוא פשוט שהפתגם שובר, בדרך זו או אחרת, את חוקי השיחה "הרגילים". כלומר, מקובל להשתמש בפתגם ברגע מסוים בתוך מהלך שיחה, אך התחביר שלו, נושאו או תכונות אחרות שלו שוברים בדרך (מקובלת) כלשהי את ההקשר "הרגיל". יישום הפתגם "תפר קטן בעוד מועד מונע קרע גדול" אל הצורך לבצע תיקונים קטנים במכונית לפני נסיעה ארוכה, מכניס את נושא התפירה להקשר, שדומה כי אין לו כל מקום בו. הפתגם "לראות משמעו להאמין" (Seeing is believing) כחריצת-משפט על קביעת עובדות מגמתית, בולט מחוץ למהלך השיחה הרגיל בשל התחביר היצא-דופן שלו. הפתגם "עסק הוא עסק" (Business is business) המיושם לתפקידו המוסרי של הבנק הכימי של גיו-יורק בכלכלת דרום-אפריקה, שובר את חוקי האנגלית הרגילים, המפרטים את צירופי המלים המותרים. לפי שעה נניח לקני-המידה שנזכרו לעיל להגדיר את הפתגם, ונבדוק כיצד הגבילו הנתונים העומדים לרשותנו את יישומה של הגדרה זו.

השימוש בפתגמים בקרב בני האיבו במזרח ניגריה (ביאפרה) נחקר בעזרת עדויות ספרותיות. נעשה שימוש בשלושה סוגי נתונים: אתנוגרפיים, טקסטואליים וספרותיים. החומר האתנוגרפי כלל את המונוגרפיות של אוצ'נדו [11] ובזון [4a], [4], וכן ספרים ומאמרים אחדים על חברת האיבו. כן נעשה שימוש באוסף של 1,022 פתגמים שליטת נורתקוט תומאס כחלק מסקירתו על השבטים הניגריים דוברי האיבו [10]. שלושה רומאנים מאת צ'ינוואה אצ'יבה [1a], [1b], [1] סיפקו דוגמאות של שימוש בפתגמים בהקשרים מסורתיים. אך בעוד שהעבודות האתנוגרפיות והטקסטואליות מקובלות כנ-

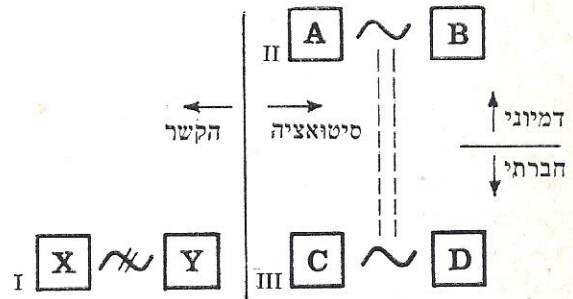
הקווקוים המקבילים שנמתחו בין סימני היחס (~) ב-ו ו-ו ו-ו מייצגים יצירת אנאלוגיה בין שני היחסים. כך נוכל לתאר לעצמנו את X אומר ל-Y ש-A מתייחס ל-B כפי ש-C מתייחס ל-D (או A : B :: C : D). המונח "חיים" "הקשר" לעומת "סיטואציה", ו"דמיוני" לעומת "חברתי", נוספו כדי לסייע, הן בהמחשת חלקי התרשים שאליהם הם מתייחסים, והן בהפרדתם זה מזה בשימוש שים הבאים לאחר מכן.

הדוגמה הבאה תבהיר כיצד מייצג המודל את תחומי המחקר של שימושי הפתגם: אב ובנו המתבגר דנים אם כדאי לבן להתקשר עם קבוצה של נערים, שבחוסם אחד ששמו נודע לשימצה. לטענתו של הבן, שכל שאר חברי הקבוצה ידועים בשמם הטוב, עשוי האב לענות: "אצבע אחת שנתלכלכה מזהמת את האחרות". כאן X ו-Y הם האב ובנו. ליחסים ביניהם [~||~] ממדי גיל, מעמד וקירבת-דם. ההקשר (I) עשוי להיות שייך או לא שייך — דיון לימודי פורמאלי, שיחה חופשית בשעת ארוחה וכדומה. סיטואציית הפתגם (II) מורכבת מן הביטוי "אצבע שנתלכלכה" (A) והביטוי "אצבעות אחרות" (B). היחס ביניהם (~) הוא "זיהום". הסיטואציה החברתית המתוארת (III) כוללת נער ידוע לשימצה (האיבר C) המוציא שם רע (היחס ~) לחברי הקבוצה האחרים (האיבר D). על העובדה שהאב רואה את היחסים בסיטואציה החברתית כ"זיהום" במידת-מה ליחס בסיטואציה יית הפתגם (כלומר, "זיהום" בשני המקרים) מעידות השו"רות המקווקות המקבילות.

אם הבן יתנגד, בטענה שהעניין אינו מתייחס אליו אישית, עשוי האב לענות: "אם תשכב בין כלבים תקבל פרעושים". במקרה זה נשאר ההקשר החברתי (I) כפי שהיה במקרה הראשון. אך כאן הסיטואציה של הפתגם מורכבת מן האיבר "אתה שוכב בין כלבים" (A) והאיבר "פרעושים" (B), ואילו היחס (~) הוא של "לקבל". הסיטואציה החברתית (III) כאן מורכבת מהתקשרות הבן עם הקבוצה הנ"ל (האיבר C) ועם שם רע (האיבר D), ואילו היחס (~) אף הוא של "לקבל". הקווקוים המקבילים מצביעים על בניית ההשוואה: אתה שוכב בין כלבים, מתייחס לפרעושים כפי שאתה, המתקשר לאותה קבוצה, מתייחס לשם רע. דוגמה זו מבוססת על מיבנה הגיוני הדומה לזה של הראשונה, בהבדל משמעותי אחד: במקרה השני מופיע הבן בשני מקומות — גם כשו"מע (X) וגם כנושא בסיטואציה החברתית (C).¹ תפקידו

בהבהרת מניעים נסתרים. כן צוינו סוג האירוע — טקס, קבלת-פנים רשמית לאורח, אסיפת הכפר, ויכוח לא-רשמי וכו' — ונוכחותם או העדרם של משפטי פתיחה, כגון "לזקני העדה פתגם האומר ש...".

מן הראוי לציין שכל הקאטגוריות הללו מתייחסות להקשר שבו נאמר הפתגם. לא פחות חשוב לתאר היבט אחר של השימוש בפתגם, והוא היחס המטאפורי בין הסיטואציה הדמיונית המוצגת בפתגם לבין המצב החברתי שהוא מתייחס אליו. על מנת להבין את השימוש בפתגם, יש להבין את המכאניזם של מטאפורה זו וכיצד היא מופעלת כדי לשמש מטרות בחברה. כאמצעי-עזר לפיתוח טרמינולוגיה מושגית שתסייע בניחות מערכת יחסים זו, לפנינו המודל ההיאוריסטי הבא:

X ו-Y מתייחסים אל הדובר ואל השומע שאליו מיועד הפתגם, והסימן [~||~] מייצג את היחסים השוררים ביניהם — שתכונותיהם הן גיל, מין, מעמד וכדומה. חלק I של התרשים מייצג, אם כן, את ההקשר החברתי של השימוש בפתגם. חלקים II ו-III מייצגים האחד את סיטואציית הפתגם והשני את הסיטואציה החברתית שהפתגם מיושם אליה.

הסימן ~ מתייחס למערכת היחסים השוררת, לפי תפישת הדובר, הן בין האובייקטים (או האנשים) בעולם החברתי (C ו-D), והן בין המושגים בסיטואציה הדמיונית של הפתגם (A ו-B). מאחר שהתרשים מייצג מיבנה לוגי, מייצג הסימן ~ יחס לוגי במהותו, השורר בין האיברים התוכניים של סיטואציית הפתגם (A ~ B), וכן בין האיברים התוכניים של הסיטואציה החברתית (C ~ D). אפשר, אפוא, לכנות יחסים אלה במלים המציינות יחס, כגון "מסתבר" — כדי לאפיין את היחס בין האיברים התוכניים "עשן" ו"אש" בשימוש בפתגם "אין עשן ללא אש". דוגמה אחרת היא המלה המציינת יחס "שווה ל" — לתיאור הקשר בין איברים תוכניים בפתגם גם "החוסך פרוטה כאילו השתפר פרוטה". המלה המציינת יחס עשויה גם לציין פעולה שהתרחשה או מתרחשת בין איברים תוכניים, כגון "הכרה" — בשימוש בפתגם "הורה חכם הוא זה המכיר את ילדו שלו". הסימן ~ לעולם אינו מייצג איבר תוכני.

¹ אף-על-פי שהפתגם מורכב מן המיבנה התחבירי "אם תשכב בין כלבים", אין להבין מכך שבשימוש המתואר כאן מופיע הבן בשלושה מקומות: כשומע (X), כאיבר בסיטואציה החברתית (C) וכן כאיבר "אתה" בסיטואציית הפתגם. להפך, ה"אתה" של איבר הפתגם (A) "אם תשכב בין כלבים" הוא X, "אתה" של אמירה לא-אישית, ולא ה"אתה" של פנייה בגוף שני. השימוש בפתגם היה מורכב

אדם ממעמד גבוה מבקר אצל אדם ממעמד נמוך, המקבל אותו בנדיבות ובסבר פנים יפות. כשכן המעמד הגבוה מודה לו, עשוי השני לענות בצניעות: (אל תודה לי, כי) "אשה אינה יכולה לשלוט בעלה אלא עד גבול מסוים". כלומר, בני המעמד הנמוך יכולים... רק עד גבול מסוים — אכן, צניעות רבה. המיתאם במקרה זה הוא גוף ראשון ושני יחיד, שכן בפתגם כלולים איברים המתייחדים סים הן לדובר והן לשומע. חשיבות המיתאם להבנת השימוש בפתגמים תתבהר, אם נתאר לעצמנו היפוך במיתאם של הפתגם הנ"ל.² כלומר, בהתייחסו לאותה סיטואציה אומר בן המעמד הגבוה את הפתגם לבן המעמד הנמוך. במקרה זה יהפוך הפתגם מאימרה צנועה לעלבון צורב. שימו לב שבמיתאם גוף ראשון ושני זהה ההקשר החברתי לסיטואציה החברתית. דומה כי שימוש מעין זה בפתגמים הוא עניין עדין ביותר.

מושג חשוב אחר בתיאור השימוש בפתגמים הוא "איסטרטגיה". כוונתי בעיקר לפירוש המונח כפי שהוצע על-ידי קנת ברק — תוכנית לטיפול בסיטואציה שמציין הפתגם. כתשובה לשאלה מרומזת (או אולי מוצהרת) "מה לעשות?", הפתגם הוא ניסיון לפתור את הקונפליקט המתעורר אצל הפרט בהבחינו בסתירות בסיטואציה חברתית. כלומר, השימוש השייחתי בפתגם הוא ניסיון של הדובר לפתור בעיה סיטואציונית באופן הנראה לו כמתאים ביותר. דבר זה ברור ביותר בשימושי פתגמים שניתנת בהם עצה: בפתגם "הסתכל לפני שאתה קופץ" משתמש הדובר בדרך כלל כניסיון לישוב את הסתירה שגילה בין פעולה מהירה והחלטית לבין שקילה מדוקדקת של האפשרויות; הפתגם "לא תהססן נשכר" (אף-על-פי שאינו משמש באופן מטאפורי בכל המקרים) הוא לעיתים קרובות ניסיון לפתור אותה סתירה. שימושי פתגמים כגון אלה שהובאו לעיל בקשר ל"אצבע אחת שנתלכלכה מזהמת את האחרות", ממליצים על בחירה נאותה בין אפשרויות — במקרה זה התראה להפסיק יחסים הנראים מזיקים. ניתן להשתמש בפתגמים גם כדי לישוב סתירות בין ההקשר החברתי, כפי שעליו להיות לפי הרגשתו של האדם, לבין מה שהוא בעיניו כהוה. השימוש הרגיל בפתגם "הקרפדה אינה רצה ביום, אלא אם כן מישוהו מבקש את נפשה", מהווה ניסיון לגשר על-פני הפער, או לתווך, בין ביקור חברתי פשוט והקשר שניתן לדון בו בעניין בעל חשיבות. הקשר הפתיחה נראה לדובר כהתנהגות אדיבה גרידא; הוא שואף להקשר מסוג אחר. הפתגם נאמר על מנת לפתור את הקונ-

הכפול של הבן בדוגמה זו מצביע על היבט נוסף של שימוש בפתגם — ולו קראתי "מיתאם".

במונח מיתאם כוונתי לאופן שבו "מוזוג" הדובר את איברי הפתגם עם האנשים המצויים בסיטואציה החברתית ואולי גם בהקשר החברתי. אפשר לתאר זאת במדויק ערכת מונחים השואלה מדקדוק הלשון: גוף ראשון, שני ושלישי, יחיד ורבים. כדי להדגים כיצד אלה מיושמים לשימוש בפתגם, נוח ביותר להשתמש בפתגם יחיד, שהשתמשו בו בכמה מתוך שש הצורות האפשריות של מיתאם. בבואי לביתו של חבר בעניין דחוף כלשהו, עשוי אני לומר (כבן איפו) בעת תהליך חילופי הברכות הפותח את שיחתנו: "הקרפדה אינה רצה ביום, אלא אם כן מישוהו מבקש את נפשה". המשמעות תהיה ברורה: באתי משום שיש לי עניין לדון בו (הקרפדה הרצה בשעות היום מתייחסת לזה המבקש את נפשה כפי שאני בביקורי מתייחס לעניין שבו עלי לדון). כאן יהיה המיתאם גוף ראשון יחיד, שכן האדם שאליו מתייחסת ה"קרפדה" הוא "אני". אך במקרה שאתה בא לבקר אותי ואני הוא האומר לך את הפתגם, יהיה המיתאם גוף שני יחיד, שכן האדם שאליו מתייחסת ה"קרפדה" הוא עתה האיש שהפתגם נאמר לו (אתה). במקרה שאני מספר לך על ביקוריו התכופים של אדם שלישי בבית מסוים, תוך רמז לכך שאני חושד בהתרחשויות מפקפקות, אוכל גם כן להשתמש באותו פתגם. כאן יהיה המיתאם גוף שלישי יחיד, שכן האדם שמתייחסים אליו אינו הדובר ואף לא השומע שהפתגם נאמר באוזניו. אשאר לדמיונו של הקורא ראו לבנות מצבים היפותטיים לשימוש בפתגם זה בגוף ראשון, שני ושלישי רבים; כלומר, ה"קרפדה" בתור אנו, אתם והם.

אף כי ששת סוגי המיתאמים הנ"ל נמצאו לעיתים קרובות ביותר ברומאנים של אצ'בה, אפשריים גם סוגים אחרים המורכבים מצירוף של שישה גופים. אם מופיעים בפתגם שני איברים שיש ברצוננו ליחס אותם לשני אנשים הנמצאים בסיטואציה חברתית מסוימת, הרי השימוש הוא אפשרי, וניתן לבנות אותו במסגרת תרשים מיתאם. נתבונן, למשל, בסיטואציה כזאת:

מאותו מיבנה לוגי גם אם היינו קוראים "השכיבה בין כלבים מביאה פרעושים".

שתי נקודות ראויות להדגשה מיוחדת. ראשית, שהמודל והמערכת השלמה המוצעים כאן אינם מתארים או מפרשים מיבנה תחבירי או מיבנה של פנייה-השטה; הם מיועדים לבדיקת המיבנה הלוגי והתהליך המחשבתי המונח ביסוד השימוש בפתגם. שנית, שהאיבר בסיטואציה חברתית (C או D) לעולם אינו יכול לשמש גם האיבר בסיטואציה פתגם. מהות הפתגם, כמו משמעות המטאפורה, מקורם בעובדה שהאיברים A ו-B מתייחסים זה לזה במערכת אחת (דמיונית), ואתם יחסים עצמם אמורים לאפיין את היחסים בין שני איברים, C ו-D, במערכת נפרדת אחרת (חברתית).

² בשימוש הראשון, האנאלוגיה המטאפורית היא — אדם רעיה: : אדם בעל עמדה גבוהה: אדם בעל עמדה נמוכה; הדובר הוא האדם בעל העמדה הנמוכה, וכך המיתאם הוא: : גוף שני—גוף ראשון. בשימוש ההפוך נשאת אותה אנאלוגיה, אך הדובר הוא האדם בעל העמדה הגבוהה, ועל כן המיתאם הוא: : גוף ראשון — גוף שני.

מיתאם גוף שני לשימושי פתגמים שבהם מופיעות חיות נמצא רק פעמים בודדות ברומאנים של אצ'בה. מכל מקום, בכל אחד מן המקרים הוא נאמר כהערכה שלילית לפעולות השומע המיועד, ומתוך כוונה שאפשר לתארה כעלבון. אחת מן הדוגמאות האלה היא מעניינת במיוחד, שכן הפתגם הנזכר כאן לגוף שני מופיע בשיי מושים אחרים במיתאם גוף ראשון. "הקרפדה אינה רצה ביום, אלא אם כן מישהו מבקש את נפשה" נאמר מפי אדם מבוגר, שאירח בביתו שאר-בשר צעיר שלו (אצ'בה [1b], 25). המבוגר אינו שבע-רצון מהתנהגותו הבלתי-אדיבה של הצעיר, שלא זו בלבד שהפר נורמות המורות על יחס של כבוד לקשישים, אלא אף פגע ביחסים הל-בביים הנהוגים בין הדוד לבין בן-אחיו או בן-אחותו. כדי לבטא עוד יותר את מורת-רוחו הוא מקדים לפתגם את המלים: "אצלנו נהוג לומר ש...". ורומז לכך שאו שהצעיר אינו מכיר את הפתגם — שהוא הנפוץ ביותר ברומאנים — או שהמבוגר עצמו מבטא מחווה אירונית של נימוס מופרז.³

מיתאמי גוף שלישי המתייחסים לבעלי-חיים משמשים ברומאנים, כפי שניתן לצפות, לשיפוטים שליליים. "אין רואים את אחורי העוף אלא אם כן נושבת הרוח" נאמר על חברים המסתלקים בעת מצוקה (אצ'בה [1b], 72). "האם ציפית שגור הנמרים יהיה שונה מן הנמר?" מת-ייחס בשלילה לדמיון שבין האב לבתו (אצ'בה [1b], 91). "בשעה שהפרה מעלה גירה מתבוננים העגלים בפיה" מתייחס להרגלים רעים העוברים מהורה לילדו (אצ'בה [1], 65; [1b], 213).

אין לפרש דוגמאות אלה כהוכחה לכלל שפתגמים משמשים לסייע לדובר נגד אחרים. דוגמאות אלה נלקחו רק מתוך אותם שימושי פתגמים שנושאים הם בעלי-חיים — 30 מתוך 150.⁴ התוצאות מובאות כאן רק כדי לרמוז על היבטים של שימוש בפתגמים שהם חלק משיטת המחקר המוצעת. בין 120 הפתגמים הנותרים מצויים כאלה התומכים בפעולותיהם ובדעותיהם של אחרים, ואחדים המבטאים גינוי עצמי למטרות אדיבות והומור. תבנית דומה במקצת נראה באותם פתגמים שבהם מופיעה המלה "ילד" או "נער". מיתאם גוף ראשון ל-"ילד" הוא נפוץ ואינו נושא משמעי-לוואי שליליים (ראה, למשל, אצ'בה [1], 61, 151). מיתאמי גוף שני ושלישי משמשים לגינוי (ראה, למשל, אצ'בה [1a], 75).

³ אראואה ודאגנס [2], 79 מצאו תבנית זו גם בשימושי הפתגמים בקרב בני הירופה.

⁴ מן הראוי לציין כי התוצאות המובאות כאן מתייחסות לטיפוס של מיתאם יחיד. מיתאם כפול לנושאים מעולם החי, "אין העוף מנקר בטון העז" (אצ'בה [1b], 93), אינו מתאים לכלל של מיתאם יחיד לנושאים מעולם החי. הוא דומה לדוגמה של מיתאם כפול שהובאה בטקסט לעיל, בכך שהקשר חברתי שווה לסיטואציה חברתית, והאנאלוגיה המטאפורית מתייחסת להבדלים בעמדות הדובר והשומע.

פליקט — בהתאם לרצונו של הדובר. שימושי פתגמים, שהסיטואציה החברתית המתוארת בהם זהה להקשר החב-רתי של השימוש, מהווים דוגמה לסוג זה של פתרון קונפליקט.

בשימושי הפתגם של האיבו, ואולי בשימושי פתגמים בדרך כלל, עשוי הדובר למצוא פתרון במה שנראה כשתי דרכים המוציאות זו את זו. ראשית, הוא עשוי להציע להביס צד אחד של הסתירה, ולתת את הניצחון לצד השני; לכך מכוונים השימושים המתוארים בפסקה הקו-דמת. שנית, הוא עשוי להציע שהסתירה הנגלית בסי-טואציה, הן לעיניו והן לעיני השומע המיועד, היא למעשה המצב הטבעי של העניינים ויש לסבול אותה. סוג זה של איסטראטגיה, שאפשר לכנותו "הבלגה" או "ניחומים", בולט במקרה של אדם מבוגר השואף לנחם אדם אחר, המופיע אצל אצ'בה [1b], 213). כשהדובר שומע על האכזבה שנחל ידיו כתוצאה מן היחסים הבלתי-תקינים בין בתו וחתנו, הוא מנחם אותו באומרו: (אל תניה לכך להטריד אותך, כי) "יש יותר מדרך אחת לחסל כלב". כלומר, יש יותר מדרך אחת להסדיר יחסים בין בני-זוג. שימוש זה בפתגם מצביע גם על הקושי בייחוס איסטרא-טגיות לפתגמים על סמך עדות הטקסט בלבד.

התחומים העיקריים של השיטה המוצעת לבדיקת שיי-מוש בפתגמים הם ההקשר החברתי, סיטואציית הפתגם, הסיטואציה החברתית והמושגים מיתאם ואיסטראטגיה. בכל אלה ייעשה שימוש בהמשך, תחילה בדין-יחש-בון קצר על המחקר הספרותי שנעשה בחומר של האיבו, ולאחר מכן בדיון בדרכי יישומה של הגישה בהקשר של מחקר שדה.

יש לחזור ולציין, שתוצאות המחקר הספרותי מתבססות על הדילוג האינדוקטיבי שהוזכר קודם, ומכאן שיש לר-אותן כארעיות; עם זאת, נתגלו בחומר כמה תבניות מעניינות. כפי שניתן להניח על-פי הדוגמאות שהובאו לעיל בעניין המיתאם הכפול, קיים קשר משמעותי בין כוונת הדובר וסוג המיתאם שהוא משתמש בו. למשל, בשימושי פתגמים שבהם מקשרים חיות עם בני אדם, נראה שהכלל הוא שבמיתאם גוף ראשון מתכוון הדובר להצדיק את פעולותיו או מעמדו בנושא חברתי נתון. הפתגם המצוטט לעיל: "הקרפדה אינה רצה ביום, אלא אם כן מישהו מבקש את נפשה", משמש בדרך-כלל במיתאם גוף ראשון כדי לציין את כוונת הדובר ולהצדיק את העלאת הנושא לדיון (אצ'בה [1], 19, 282; [1b], 171, 254). הפתגם: "הלטאה שקפצה מעץ האירוקו הג-בוה לאדמה אמרה שיהא עליה לדבר בשבח עצמה, אם איש לא יעשה זאת בשבילה", נשמע מפי אדם שבא לבקש מאדם קשיש ממנו את חסותו ביוצאו לעבד את גן הפא-טאטות שלו. בשימוש זה בפתגם הוא מצהיר, שעליו להזכיר את סגולותיו האישיות ושהוא מרגיש כי הוא ראוי לעשות כן (אצ'בה [1], 20).

הדרך השנייה ליישום השיטה המוצעת למחקרי שדה, היא הקלטת דוגמאות של שימוש בפתגמים בהקשרים החברתיים הטבעיים שלהם. מאוחר יותר ניתן לשאול את המשתתפים מה הם הגורמים הרלבנטיים שהביאו אותם להעדיף פתגם אחד על מישנהו. כך תיווצר מסגרת לשאלות הנוגעות בכושר ההמרה של פתגמים בנסיבות מסוימות. בשני סוגי הבדיקה יש לשאוף לבודד את ההבדלים המיועריים בתכונות ההקשר החברתי והסיטואציה החברתית, שבהן ניתן לגלות שינוי במשמעות הפתגם ובבחינתו.

נשוב אל הדיון הקצר בפתגם "ילד הנישא על גב אמו אינו יודע שהדרך ארוכה". נוכל לשאול, אם השיטה המוצעת יכולה לספק מסגרת לטיפול בשימוש מיוחד של פתגמים לילדים. על העובדה שילדים תופסים מעמד מיוחד במערכת של שימושים בפתגמים, נרמז כבר במספר סקירות על חברות אפריקניות. אוטו ראום [9] מציין, שבקרב בני הצ'אגה אין להשתמש כלל בפתגמים בעת מגע עם ילדים מתחת לגיל מסוים. הסיפורים נחשבים לצורה המתאימה להדרכה מוסרית. מגסיוני האישי ידוע לי שבקרב אחדות מן התרבויות הדוברות סואהילית שעל חוף טאנזאניה, השימוש בפתגם כלפי ילד מלווה בדרך כלל בסיפור המיועד "לפרש" את משמעות יישום הפתגם. דומה שניתן להסיק מכך, שהחשיבה המטאפורית המשמשת להבנת פתגמים נחשבת ליכולת הנרכשת בתהליך של למידה מתפתחת, וכמו כן, שהמושגים התרבותיים של מערכת השימוש המטאפורי בפתגמים (איברי הפתגם) חייבים ללוש בנפש הילד משמעויות תרבותיות נאותות.

תהליך החשיבה המטאפורית נדון כבר כיישום של סיטואציה דמיונית (של פתגם) לסיטואציה ריאלית (חברתית) דרך תהליך המיתאם. כדי לפשט תהליך זה כך שניתן יהיה להעבירו אל הילד, יש לנסות להפוך את המיתאם הרצוי לחד-משמעי ככל האפשר. אחת הדרכים לכך היא להשתמש באחד מאיברי הפתגם "כלשונו"; כלומר, להפוך אחד מחלקי הפתגם ללא-מטאפורי. דבר זה ניכר בשימוש בפתגם "ילד הנישא על גב אמו אינו יודע שהדרך ארוכה" הנאמר ישירות לילד. במאמרם של אראוואה ודאנדס [2] ניתנו תריסר פתגמים הנחשבים לקשורים בגידול ילדים. אף-על-פי שלא ניתן כל סימן מוגדר, המציין איזה מן הפתגמים משמשים בדרך כלל בשיחה עם ילדים, מעניין לראות שעשרה מתוך שנים-עשר כוללים את המלה "ילד" או "אם". בעיית המיתאם "כלשונו" בשימוש עם ילדים עשויה להבהיר את מושגי החברה על הצמיחה המתפתחת של יכולת החשיבה.

על מנת לדון בתהליך החינוכי של הלבשת איברי הפתגם במשמעויות תרבותיות הולמות, מן ההכרח להת-ייחס שוב למודל ההיאוריסטי של שימוש בפתגם. נזכיר כי תהליך החשיבה המטאפורית דורש עריכת הקבלה או

מלבד יוצא מן הכלל יסודי אחד — כשהפתגם נאמר לילד. בשימוש זה ייתכן שהמבוגר יגער בילד, אך בשום פנים אי-אפשר לפרש את הערתו כעלבון. "אל ינסה הילד להיאבק באביו, פן יעורנו לבוש החלציים של הזקן", נאמר כדי להזהיר בן מפני אי-ציות לאביו (אצ'בה [1], 123). אילו נאמר הפתגם מפי מבוגר אחד לרעהו, ברור שהיה נאמר בנימה תוקפנית ולגלגנית. לצערי לא קיימים ברומאנים צמדים כאלה של הקשרים חברתיים וסיטואציות לגבי אותו פתגם. אך השינוי בכוונת הדובר וביישום המטאפורה נרמז בשני מקרים של אותו פתגם: האחד באוסף נורתקוט תומאס והשני באחד הרומאנים של אצ'בה [1]. "תינוק הנישא על גב אמו אינו יודע שהדרך ארוכה" נאמר על-ידי כוהנת לילדה צעירה, שהיא חפצה לנחם אותה לפני שתישאנה בדרך הארוכה אל מערת מגיד-העתידות (אצ'בה [1], 92). פתגם זה מופיע גם באנתולוגיה של תומאס בפרק "עושר ודלות", שבו הוא מתורגם כך: "הילד הנישא על הגב אינו יודע שמסע פירושו עמל" [10], פתגם מס' 28). הפתגם מיושם ל"בן פורן", או אולי לכל אדם החי מכספי הוריו ולא מעמלו הוא. זוהי דוגמה ברורה נוספת לשינוי ביישום, המרמז על שינוי בכוונת הדובר ובעצם משמעותה של המטאפורה. הבעיה המיוחדת של שימוש בפתגמים לגבי ילדים תידון להלן.

הרחבת סוג זה של חקירה אל מחקר השדה דורשת להמשיך בדרכי הבדיקה, שהוצעו במודל ההיאוריסטי של שימוש בפתגם, בשני אופנים. ראשית, בעת עריכת ראינות לדוברי הפתגמים, יש לבנות כמה סיטואציות היפותטיות לגבי פתגם אחד. כל סיטואציה תיבדל מרעותה על-ידי ערך יחיד באחד הממדים שהוזכרו — סוג המיתאם, התכונות המוגדרות-בחברה של האדם שהפתגם מתייחס אליו (גיל, מין, מעמד חברתי וכדומה), ההיבטים של ההקשר החברתי שהפתגם נאמר בו, וכדומה. יש לשאול את המרואיין אם אפשר להשתמש בפתגם בדרך זו; אם כן, עליו לספק דברי פרשנות (במידת האפשר) המעריכים את משמעות השימוש. יש לשאול אותו שאלות כגון: אם השימוש המקובל של הפתגם הוא מיתאם גוף ראשון, האם ניתן להשתמש בו במיתאם גוף שני, ומה פירושו בשימוש כזה? אם מדובר בפתגם הנאמר מפי אדם מבוגר לצעיר ממנו, האם ניתן להשתמש בו בדרך אחרת כלשהי? האם הפתגם אינו משנה את משמעותו כשהוא מיושם לגבר או לאשה? האם אפשר לומר את הפתגם בנוכחות אנשים קרובים קירבת משפחה לדרבר? בדיקת כל פתגם יחיד כרוכה במספר רב של הבחנות לגבי השימוש המתאים ושאלות המתחייבות מהן. המטרה היא לבנות לאותו פתגם שימושים שבהם הבדל מיוערי ביישום מרמז על הבדל משמעות. כאשר יושג מידע על מספר מייצג של פתגמים, יתגלו תבניות שימוש, כפי שקרה במידה מצומצמת עם החומר של האיבו.

(~) בעוד שאחרות, שלגביהן אין כל התאמה בין האי-ברים, נושרות. כלומר, ייתכן שלכל איבר יש מספר רב מאוד של תכונות המתקשרות אליו, אך כששניהם מה-ווים חלק מאותה סיטואציה מוצהרת, ניתן לישם רק אחדות מן התכונות. אם נמשיך להשתמש בדוגמת ה"ילד": כשאומרים על עובד חסר-יכולת "אסור לשלוח ילד לעבודה של גבר", נרמזות תכונות מסוימות של "ילד" על-ידי העמדתו מול "גבר", כלומר הסטנות, חוסר-יכולת וכדומה. אך בפתגם שנזכר קודם, "ילד הגי-שא על גב אמו אינו יודע שהדרך ארוכה", לובש האיבר "ילד תכונות שונות מעט, בעקבות העמדתו מול האיבר "אם" (או "גב האם"): אי-ידיעת דרכי העולם בהשוואה למבוגר, ותלות במבוגר. פתגם כגון "ילד אינו יכול לשלם עבור חלב אמו" בונה יחס בין ילד ואם (חלב אם), הנושא תכונות של בלעדיות, הזנה, אי-התאמה של סדרים חברתיים מסוימים המרמזות על מרחק בין אנשים (תשלום), ויחסים בקרב קבוצות קרובים מסוימות אצל האיבו (אצ'בה [1], 151). דוגמאות אלה הובאו כדי לרמוז, שהיחס בין איברי פתגם מורכב מסכום ההת-אמות הלוגיות בין התכונות המוגדרות-בתרבות האופ-ייניות לאיברים, בדיוק כשם שהיחס בין המשתתפים בהקשר חברתי של שימוש בפתגם מורכב מסכום הת-כונות המוגדרות-בתרבות האופייניות למשתתפים.

יש בכך כדי להציע הסבר לבעיית השימוש בפתגם בדיבור עם ילדים. מכיוון ששימוש הפתגם חייב להכיר את תכונות האיברים (כדי שיוכל להבין את היחס, ומכאן גם את המטאפורה), מספרים לילד סיפורים או ביחד עם הפתגמים או במקומם, כך שיוכל לראות את האיברים — שמאוחר יותר יופיעו בפתגם — בתוך הסביבות המגד-יות את התכונות שלהם. אפשרות אחרת היא לדחות את השימוש בפתגמים בכלל, או בפתגמים מסוימים, עד שניתן להניח שהילד קנה לעצמו ניסיון חברתי מספיק, כלומר שהתבונן בסביבות החברתיות המלבישות את הפתגמים בתכונות המיוחדות שלהם.

במאמר הקצר הזה ניסיתי להציג שיטה לניתוח תופעת השימוש בפתגם. מטרתו הייתה להרחיב את חקר הפתג-מים אל מעבר לעיון בטקסטים, ומעבר לרשימת-בקרה של שאלות שיש לענות עליהן, ולבנות מודל היאוריסטי של שימוש בפתגמים, המתמקד בבעיה המרכזית של היישום החברתי של המטאפורה. תכלית השיטה היא הבנה, כלומר היכולת ליצר ולפרש שימושי פתגמים בדרכים המקובלות על התרבות. השיטה המוצגת כאן מטרתה להצביע על גבולות תחום המחקר ולרמוז על כמה מן הבעיות הכרוכות בו.

⁵ כך גם לגבי המושג "גבר", שלא רק מלווה באסוציאציות של יכולת בהיותו מעומת עם "ילד", אלא אף משמש בעי-מות כגון "אתה גבר או עכבר?".

אנאלוגיה בין היחסים הקיימים בין A ו-B לבין אלה שבין C ו-D. אך כיצד יודעים על יחסים אלה? ממה הם עשויים? כיצד להעביר אותם לילד?

אני מאמין שהכיוון שבו יש לחפש תשובות לשאלות אלה נרמז על-ידי יצירת אנאלוגיה. יש לזכור כי בהקשר החברתי (חלק ו של התרשים) הסימן (~||~) מייצג את היחס בין הדובר והשומע (X ו-Y, בהתאמה). כפי שראינו זהו ייצוג סמלי של כלל התכונות המוגדרות-בתרבות של היחס השורר ביניהם. למשל, אם שניהם זכרים, הת-כונות של היחס הן: היחס בין הדובר והשומע לפי מינם — זהות; מינו של הדובר (או השומע) — זכר; גם הגילים, היחסיים או המוחלטים, כוללים תכונות של היחס, כמו גם העמדות הפוליטיות, הטקסיות והחברתיות של המשתתפים. יש להדגיש, קודם כל, שהתכונות האלה הן מוגדרות על-ידי התרבות, ושנית, שכלל התכונות האלה מכיל את היחס שבין הדובר לשומע. בדרך דומה ניתן להבין את הרכבו והגדרתו של היחס (~) השורר בין איברי הפתגם A ו-B (חלק II).

איבר של פתגם, למשל "ילד", מאופיין על-ידי מספר תכונות תרבותיות שכולן יחד מכילות את המושג המטאפורי "ילד" — תלות, תמימות, חוסר-אחריות, בו-רות וכו'. תכונות אלה תלויות בהבדלים שבין חברה לחברה; ייתכן שבחברה אחת נחשבים הילדים חסרי-אחריות לחלוטין, בעוד שבחברה אחרת אינם נחשבים כאלה. האיברים לובשים תכונות מוגדרות-בתרבות בתו-קף העובדה שהופיעו, פעם אחת או יותר, בסביבה מסוימת המוכרת על-ידי התרבות. במקרה של "ילד", ייתכן שתכונות התלות נובעת מסביבות תרבותיות הקשורות ביניקה, ולאחר מכן בקבלת מוזן מן האם. לעומת זאת, ייתכן שחוסר-אחריות משמש כתכונות כתוצאה מנהגים ואמונות של התרבות ביחס להטלת תפקידים מסוימים על ילדים. באורח דומה מצטרפות תכונות אחרות להג-דרת המושג המטאפורי "ילד". אולם סביבות תרבותיות אינן אך ורק מסגרות חברתיות או טבעיות. אנו מכירים, למשל, את הביטוי "הילד שצעק 'זאב!'", תכונות אפש-ריות של המושג "ילד" שמקורה אינו בסביבה חברתית כלשהי, אלא בסיפור שנועד להזהיר ילדים. העובדה שהצב הוא איטי אך יציב היא תכונות של מושג ה"צב" שלנו, השאוב גם הוא מסיפור. הסביבות המלבישות את איברי הפתגם בתכונות (או, במלים אחרות, סמלים עם אסוציאציות או "ערפיות"), עשויות להיות חברתיות, דמיוניות או טבעיות. נוכל לקבוע, אם כן, שהאיברים בפתגם, ממש כמו המשתתפים בהקשר חברתי של אמירת פתגם, לבושים בתכונות מוגדרות-תרבות השייכות לשי-מוש בפתגמים.

כששני איברים מופיעים זה מול זה בסיטואציית הפת-גם, משתלבות מערכות התכונות האופייניות לכל אחד מהם, כך שהתכונות התואמות זו לזו יוצרות את היחס

האופי הפשוט, ועם זאת המעודן והמורכב, של השימוש בפתגמים, הופך את חקירתו לצעד חשוב בהבנת הבעיה הכללית של השימושים החברתיים במטאפורה. אדם המוצא עניין במטרות שסוגים ספרותיים שונים משרתים בחברה, עשוי למצוא בחקר הפתגמים מקור להבחנות רבות משמעות.⁶

מראי מקום

1. Achebe, Chinua. *Things Fall Apart*. London, 1958.
- 1a. —. *No Longer at Ease*. London, 1960.
- 1b. —. *Arrow of God*. London, 1964.
2. Arewa, E. Ojo & Dundes, Alan. "Proverbs and the Ethnography of Speaking Folklore". *American Anthropologist*, 56, Vol. 6, Part 2 (1964), 70-85.
3. Bascom, W.R. "Stylistic Features of Proverbs, a Comment". *Journal of American Folklore*, 78 (1965).
4. Basden, G.T. *Among the Ibos of Southern Nigeria*. London, 1921.
- 4a. —. *Niger Ibos*. London, 1938.
5. Burke, Kenneth. *The Philosophy of Literary Form*. New York, 1957.
6. Firth, Raymond. "Proverbs in Native Life with Special Reference to the Maori". *Folk-Lore*, 27 (1926).
7. Herzog, George & Blooah, Charles G. *Jabo Proverbs from Liberia*. London, 1936.
8. Hymes, Dell. "The Ethnography of Speaking". in Gladwin, Thomas & Sturtevant, William, eds. *Anthropology and Human Behavior*. Washington, D.C., 1962, 15-53.
9. Raum, Otto. *Chagga Cildhood*. London, 1940.
10. Thomas, Northcote. *Anthropological Report on the Ibo-Speaking Peoples of Nigeria*, 6 Vols. London, 1914.
11. Uchendu, Victor Ch. *The Ibo of Southeast Nigeria*. New York, 1965.

ושינגטון

⁶ ברצוני להודות לדיוויד ספיר על הערותיו והצעותיו המועילות למאמר זה.

כמוצר-לוואי הכרחי של הצגת הדברים התפתח גם מינוח לדיון בשימושי פתגמים. ניסיתי לעשותו פשוט ככל האפשר, ושאלתי מתחומי מחקר שמחוץ לפולקלור רק את המושגים הנפוצים של גוף ומספר. המלים האחרות שהשתמשתי בהן — הקשר, סיטואציה, יחס, תכונות, איבר, מיתאם ואיסטראטגיה — הובאו במשמעותן הרגילה או בחלק מצומצם ממנה. את הדיון בשימוש בספרות למטרה אתנוגרפית, הדוגמאות הקצרות מתוצאות המחקר ברומאנים של אצ'בה והתפיסה של אופי המטאפורה (כחלק מן הדיון על שימוש בפתגם עם ילדים) אפשר לראות כפונדריות מועילות ו/או סטיות נוסח טריסטראם שנדי.

עם זאת, דומה שהשאלה החשובה ביותר, שראוי לשאל לגבי הפתגמים, לא הועלתה ואף לא נפתרה: מדוע לחקור אותם בכלל? אולי אענה שוב בעזרת השוואה: כחשיבותם של עכברים לבנים לפסיכולוגיה ניסויית ושל מונחי שארות לאנתרופולוגיה, כן עשויים הפתגמים להיות חשובים לחוקרי הפולקלור. במלים אחרות, דרך בדיקת פריטים קטנים אלה, בעלי המיבנה הפשוט לכאורה, ניתן לגלות עקרונות המכניסים סדר בתחום רחב יותר של תופעות. הפתגמים הם הז'אנר הפשוט ביותר מביין הז'אנרים המטאפוריים של הפולקלור — שירים, סיפורים, מיתוסים, מחזות עממיים וכו' — וכן זהו הז'אנר המשמש באורח ברור וישיר למטרות מגע חברתי. על-ידי חקירת השימוש, הפשוט יחסית, של החשיבה המטאפורית בפתגמים לשם מטרות בחברה, אפשר לשפר את הבנת שימושיהם החברתיים של הז'אנרים המטאפוריים האחרים, המורכבים יותר.

עם זאת, למרות הפשטות היחסית של יישומם המטאפורי, הפתגמים הם אחד הז'אנרים המורכבים ביותר, בכך שהם רגישים ביותר להקשר חברתי. כלומר, החוקים החברתיים שעלינו לשלוט בהם כדי להשתמש בפתגמים ולחקור אותם נכונה, הם מן הסתם רבים ומורכבים יותר מאלה הדרושים לכל ז'אנר אחר. בעזרת שיטה לוגית ונוחה לעבודה אפשר לאמת חוקים אלה; ואם הדבר אפשרי לגבי הפתגמים — שהם המורכבים ביותר — אפשר שיהיה לגלות חוקים לשימוש ולפירוש ז'אנרים פחות רגישים להקשריהם.